

**ADVIES
'TOEGANKELIJKHEID
VERKIEZINGEN'**

- I Toegankelijkheid Haagse stembureaus**
- II Toegankelijkheid van informatie voor Hagenaars met een visuele beperking**

Den Haag, april 2010

Voorall
Van Diemenstraat 196
2518 VH Den Haag
070 365 52 88
info@voorall.nl
www.voorall.nl

ADVIES 'TOEGANKELIJKHEID VERKIEZINGEN'

Inhoud

I Toegankelijkheid Haagse stembureaus

1. Inleiding.....	3
1.1 Samenvatting.....	3
2. Werkwijze	5
2.1 Test en criteria	5
3. Bevindingen	8
3.1. Overzicht bezochte locaties stembureaus en schema testresultaten.....	8
3.2 Bevindingen per stembureau	11
3.3 Belangrijkste problemen per onderdeel	23
3.4 Toegankelijkheid stembureaus voor mensen met een visuele beperking..	25
4. Advies Voorall m.b.t. toegankelijkheid stembureaus	26

II Toegankelijkheid van informatie voor Hagenaars met een visuele beperking

5. Informatievoorziening rond de gemeenteraadsverkiezingen voor mensen met een visuele beperking	29
5.1 Informatie vanuit de Gemeente Den Haag	29
5.2 Evaringen met het zelf achterhalen van de informatie	29
5.3 Ervaringen bij eerdere verkiezingen.....	30
6. Advies Voorall m.b.t. informatievoorziening bij verkiezingen voor Hagenaars met een visuele beperking.....	32
6.1 Informatievoorziening	32
6.2 Communicatie vanuit de gemeente.....	32
6.3 Toegankelijkheid van de verkiezingsprogramma's.....	33
7. Tenslotte	34

I Toegankelijkheid Haagse stembureaus

1 INLEIDING

Ook mensen met een beperking moeten probleemloos kunnen stemmen. Daarom is het belangrijk dat alle Haagse stembureaus toegankelijk zijn. Voorall, de belangenorganisatie voor Hagenaars met een beperking, wil met dit advies een bijdrage leveren aan de toegankelijkheid van de stembureaus.

Het Mobiele TestTeam van Voorall hield tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 3 maart 2010 een tweede steekproef bij 22 Haagse stembureaus om de toegankelijkheid te testen. De eerste steekproef was op 4 juni 2009 tijdens de Europese verkiezingen. De locaties zijn bezocht met verschillende hulpmiddelen, nl. scootmobiel, rolstoel of rollator. Bij een van de locaties ging iemand met een visuele beperking mee om te testen.

Voorall heeft met drie bestuursleden van de afdeling Haaglanden van de Nederlandse Vereniging voor Blinden en Slechtzienden (NVBS) de Haagse gemeenteraadsverkiezingen en de informatievoorziening daaromtrent geëvalueerd. Bij deze groep bleek de informatievoorziening tijdens en voorafgaand aan de gemeenteraadsverkiezingen een zeer belangrijk punt. Daarom is in dit advies een apart deel II opgenomen, gewijd aan de toegankelijkheid van informatie voor Hagenaars met een visuele beperking. Voorall doet ook over dit onderwerp aanbevelingen.

1.1 Samenvatting

Het Mobiele TestTeam concludeerde dat vier van de bezochte stemlocaties volledig toegankelijk waren. De belangrijkste problemen bleken grotendeels onveranderd: onduidelijke routeaanduiding, oneffenheden in het plaveisel, te smalle toegangsdeuren, te hoge drempels, onveilige of ontbrekende hellingen. Ook een gebrek aan verlaagde trottoirbanden zorgde voor problemen. In twee stembureaus was het onmogelijk om binnen te komen met een scootmobiel of elektrische rolstoel!

Er zijn ook deze keer gevaarlijke hellingen gesignaleerd. Zoals wij in ons vorige advies al met klem aanraadden: de tijdelijke hellingen zijn meestal niet veilig. Voorall adviseert de aanpassing van de helling op maat te maken of de locatie van de lijst te schrappen.

Ook het volgende punt willen wij in dit advies herhalen:

In een aantal gevallen zijn de eisen volgens de interne richtlijnen van de gemeente (*alg_dist.dbf*) volgens welke de stemlocaties toegankelijk worden gemaakt kennelijk onvoldoende of niet goed opgevolgd.

De locaties met obstakels die moeilijk met tijdelijke aanpassingen te verhelpen zijn, zoals oneffenheden in het plaveisel en te smalle deuren, zijn niet geschikt als stembureau. De eisen aan de stemlocaties dienen op dit punt aangescherpt te worden.

Voorall vindt dat alle Haagse stembureaus toegankelijk moeten zijn. Maar wij hebben begrip voor het feit dat het wellicht niet mogelijk is om alle stembureaus op korte termijn volledig toegankelijk te maken.

Als pragmatische oplossing herhalen wij ons voorstel om er voor te zorgen dat mensen met een beperking binnen een bepaalde straal, 500 meter is hiervoor een gebruikelijke norm, van hun huis naar een volledig toegankelijke stemlocatie kunnen. Bij elke verkiezing kan deze straal naar beneden worden bijgesteld, totdat alle stembureaus toegankelijk zijn.

Nieuw was dat op de achterkant van de kandidatenlijst stond welke 36 stembureaus in het bijzonder toegankelijk zijn voor mensen met een beperking.

Voorall juicht dit initiatief toe, maar vindt dat de afstand die mensen moeten overbruggen om een toegankelijk stembureau te bereiken nog te groot is.

Daarnaast was het lettertype en het rolstoelsymbool zo klein, dat mensen met een visuele beperking deze informatie niet hebben kunnen lezen.

2 WERKWIJZE

In vervolg op ons overleg naar aanleiding van het advies over de Europese Verkiezingen, heeft Voorall contact opgenomen met het Bureau Verkiezingen. Dhr. J. Nieuwpoort heeft een lijst beschikbaar gesteld met de stembureaus. De steekproef op 3 maart 2010 richtte zich grotendeels op de stembureaus waar aanpassingen zijn verricht om ze toegankelijk te maken.

De criteria waarop we de locaties getest hebben zijn gebaseerd op het onderzoek dat dhr. R.J. de Kloe in 2002 uitvoerde. ('Toegankelijkheid van Stembureaus in Den Haag', situatie tijdens de landelijke verkiezingen van 15 mei 2002, door R.J. de Kloe, Toegankelijkheidscoördinator gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, 10.06.2002). De in het rapport geformuleerde eisen zijn gebaseerd op het "Handboek voor Toegankelijkheid".

De testresultaten (zie tabel) zijn wederom door Voorall geëvalueerd met dhr. De Kloe en dhr. J. Trouw, voorzitter van de Werkgroep Toegankelijk Den Haag van Voorall.

Hieronder een verslag van onze bevindingen.

2.1 Test en criteria

Bij de 22 stembureaus zijn de volgende onderdelen getest:

- *de bereikbaarheid van het gebouw,*
- *de toegankelijkheid van het gebouw,*
- *de doorgankelijkheid van de stemruimte,*
- *de bruikbaarheid van de stemvoorzieningen,*
- *de bejegening door de stembureau medewerkers en*
- *de toegankelijkheid van stembureaus voor mensen met een visuele beperking*

De toegankelijkheid is getest op de volgende uitgangspunten:

De bereikbaarheid van het gebouw:

1. Bereikbaarheid

Het stembureau is over de openbare weg makkelijk bereikbaar.

2. Toegankelijkheid route

De route van de openbare weg naar de ingang van het stembureau is voldoende vlak en stroef.

De toegankelijkheid van het gebouw:

3. Ingang bord en nummer

Op de plaats waar straat en huisnummer zich bevinden van het in de oproepkaart vermelde stembureauadres is duidelijk aangegeven dat zich hier stembureau X bevindt.

Ook is de route vanaf deze plaats tot aan het stemlokaal goed zichtbaar aangegeven. Bij elke richtingsverandering in de route staat een bord.

4. Helling

De route vanaf het trottoir tot aan de deur van de gebouwingang is voldoende vlak. Trappen, drempels, opstapjes, e.d. worden overbrugd door (tijdelijke)

hellingbanen. Het hoogteverschil bij drempels is overbrugd zowel aan de binnen- als aan de buitenkant.

Bij een hellingbaan die een hoogteverschil overbrugt van 10 centimeter of meer is aan beide zijden van de helling een afrijdbeveiliging (een opstaande rand aan de zijkanten van de helling) aangebracht van minimaal 5 centimeter hoog.

5. Aansluiting helling

Een helling sluit, onder en boven, zo vlak mogelijk aan op het vervolg van de route.

6. Materiaal hellingvlak

Een helling is geschikt voor verschillende gebruikers: mensen die normaal en moeilijk lopen, mensen die lopen met een stok of een rollator en gebruikers van een rolstoel of een scootmobiel. Daarnaast is de helling (ook nat) voldoende antislip.

7. Spleet

Een tijdelijke helling ligt goed vast, zodat een eventuele spleet tussen helling en drempel/traprede tot een minimum beperkt blijft.

8. Drempel

Drempels van deuren zijn maximaal 2 cm hoog. Eventueel is een drempel voorzien van een kleine (drempel)helling, max. 1:6 tot 5 cm hoog.

9. Deurbreedte

Deuren (en ook gangen) op de route tussen trottoir en stemlokaal zijn voldoende breed om vrije doorgang te verschaffen aan gebruikers van rollator, rolstoel, scootmobiel en kinderwagens. Breedte deur: minimaal 85 cm.

Breedte gang: minimaal 90 cm als deze in het verlengde van de deur ligt.

Wanneer er na de deur een haakse bocht genomen moet worden om de gang in te rijden, is de gang minimaal 120 cm breed. In geval van dubbele deuren wordt vrije doorgang verschaft door het openen van één deur (of door vastzetten van deuren in geopende stand).

De toegankelijkheid van de stemruimte:

10. Inrichting toegankelijk

Behalve de route tussen trottoir en stemlokaal is ook de inrichting van de stemruimte zelf geschikt voor mensen met een beperkte mobiliteit en/of waarneming.

Standaard staan in elk stemlokaal enige stoelen met en zonder armleuning, waar mensen met een energiebeperking (zonder hierom te moeten vragen) gebruik van kunnen maken om uit te rusten.

De bruikbaarheid van de stemvoorzieningen:

11. Tafel onderrijdbaar

Het stempotlood is bruikbaar vanuit een stoel en/of rolstoel.

De bejegening door de stembureau medewerkers:

12. Bejegening door stembureau medewerkers

De bejegening van mensen met een beperking is respectvol. In de bejegening houdt men rekening met mogelijke problemen in de communicatie.

De toegankelijkheid van stembureaus voor mensen met een visuele beperking:

13. Toegankelijkheid voor mensen met een visuele beperking

Mensen met een visuele beperking kunnen zonder problemen stemmen. Om dit punt te testen is uitgegaan van een inventarisatie van de stemervaringen van blinde en slechtziende mensen.

3 BEVINDINGEN

Hieronder vindt u, na een overzicht van de bezochte locaties, een schema met alle testresultaten. Daarna volgt een overzicht van de belangrijkste problemen per locatie, geïllustreerd met foto's.

3.1 Overzicht bezochte locaties stembureaus en nummer stembureau

1.	OBS De la Reyschool	202
2.	Rosa-Basisschool BBS (Kootwijkstraat)	205
3.	Rosa-Basisschool BBS (Nijkerklaan)	203
4.	Gelderlandschool OBS	204
5.	Prinses Ireneschool I	228
6.	Prinses Ireneschool II	229
7.	Strijkijzer	514
8.	Buurthuis Deedrie	508
9.	Evangelische Broedergemeente	332
10.	OBS De Klimop I	303
11.	OBS De Klimop II	316
12.	Kunstpost /College St. Paul VSO	720
13.	De Vuurvlinder BBS	727
14.	De Spoorzoeker OBS	613
15.	OBS Het Age I	618
16.	OBS Het Age II	619
17.	De Octaaf	108
18.	Tabitha	127
19.	OBS Het Volle Leven I	408
20.	OBS Het Volle Leven II	409
21.	Ouder en Kind Centrum Harstenhoekstraat I	401
22.	Ouder en Kind Centrum Harstenhoekstraat II	402

	criterium	1	2	3	4
	Stembureau	Bereikbaarheid	Toegankelijkheid route	Bord ingang en route	Helling
1	De la Reyschool	goed	ongelijke stoeptegels	goed	goed
2	BBS Rosa (Kootwijkstraat)	goed	goed	goed	geen manoeuvreerruimte
3	BBS Rosa (Nijkerklaan)	goed	goed	goed	goed
4	Gelderlandschool	goed	tijdens speelkwartier dicht	bord ontbreekt	goed
5 6	Pr. Ireneschool I & II	goed	goed	goed	goed
7	Strijkijzer	moeilijk bereikbaar	slechte bestrating	pijlen op bord wijzen verkeerd	deur is obstakel op hellingbaan
8	Buurthuis Deedrie	slechte verlaagde band	goed	goed	nvt
9	Evangelische Broedergemeente	goed	goed	goed	Te krappe doorgang
10	OBS De Klimop I	goed	goed	goed	goed
11	OBS De Klimop II	goed	goed	goed	helling lang, zonder afrijdbeveiliging
12	VSO Kunstpost/ College St. Paul	goed	stoeptegels erg ongelijk	goed	goed
13	BBS De Vuurvlinder	slecht	goed	goed	goed
14	OBS De Spoorzoeker	goed	gevaarlijke helling	borden hangen verkeerd	gevaarlijk, er zou 1 helling moeten zijn
15 16	OBS Het Age I & II	goed	ongelijke tegels	bord ontbreekt, route onduidelijk	hellingen niet in lijn, 1 te steil
17	De Octaaf	nvt	uitsteeksel	bord klein en slecht zichtbaar	te steil, te smal (84 cm), geen leuning
18	Tabitha	goed	goed	goed	goed
19 20	OBS het Volle Leven I & II	geen verlaagde band	drempel 3 cm	adres veranderd, bewegwijzering ontbreekt	goed
21 22	Ouder en Kind Centrum I & II	goed	hoge drempel (5 cm)	goed	nvt

	5	6	7	8	9	10	11	12
	Aan- sluiting helling	Materiaal helling vlak	Spleet	Drempel	Breedte deur	Inrichting	Tafel onder- rijdbaar	Beje- gening
1	goed	goed	goed	goed	80 cm, scoot kan er niet in	goed	goed	goed
2	goed	noppenmat	schuift uit elkaar	drempel 3 cm	goed	stoel op aanvraag	goed	goed
3	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed
4	goed	goed	goed	goed	goed	geen stoelen	goed	goed
5	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed
6								
7	slecht	goed	matig	goed	goed	goed	goed	goed
8	nvt	nvt	nvt	goed	goed	goed	goed	goed
9	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed
10	zie 11	goed	goed	goed	goed	te krap	goed	goed
11	te hoge opstap (6 cm)	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed
12	goed	goed	spleet 3 cm	goed	goed	goed	goed	goed
13	hoge drempel	materiaal te glad	nvt	Te hoge drempel (4,5 cm)	goed	erg smal en klein: snel druk	goed	goed
14	helling zweeft	goed	spleet 5 cm	te hoog 6 cm	goed	geen stoelen	goed	goed
15	goed	goed	goed	te hoog	te smal	geen stoelen	goed	goed
16								
17	goed	goed	goed	goed	te smal (80 cm)	geen stoelen, matige verlichting	goed	goed
18	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed	goed
19	nvt	nvt	nvt	drempel 3 cm	goed	vloerbe- dekking los	goed	goed
20								
21	nvt	nvt	nvt	goed	83 cm door rommel	vloerbe- dekking los hier en daar	goed	goed
22								

3.2 Bevindingen per stembureau

Stembureau 1: OBS De la Reyschool

Ongelijke stoeptegels.

Mevrouw kan er niet in!

Stembureau 2: Rosa-Basisschool BBS (Kootwijkstraat)

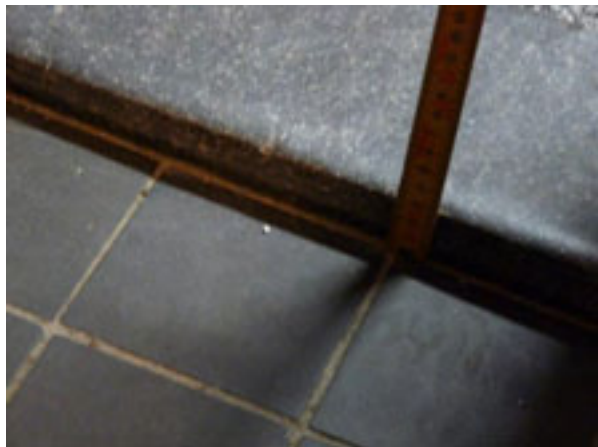
Noppenmat geeft een te hoge rolweerstand.

Spleet schuift uit elkaar.

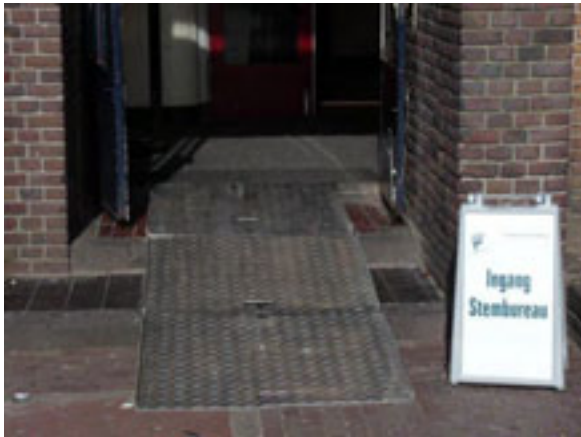

Bovenkant drempel schuift weg.

Drempel bij deur naar buiten is 3 cm.

Stembureau 3: Rosa-Basisschool BBS (Nijkerklaan)

Voorbeeld van een goede, op maat gemaakte, helling.

Noppenmat voor deur.

Stembureau 4: Gelderlandschool OBS

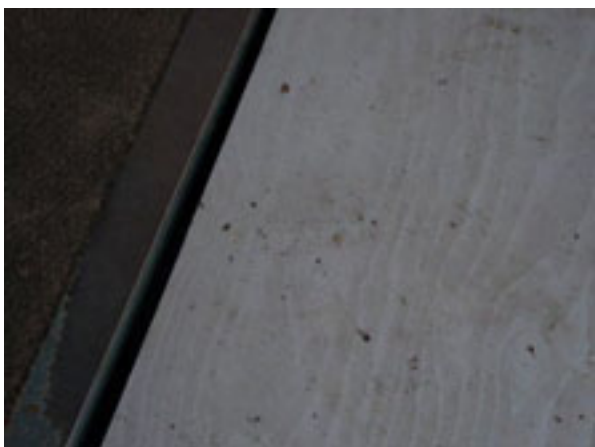
Bij dit stembureau wordt tijdens het speekwartier het hek dichtgedaan en de speelruimte wordt afgezet met vlaggetjes. Stemmers met een rollator of rolstoel kunnen daardoor in het speekwartier niet naar binnen.

Dit hek ging dicht bij speekwartier.

Hier zou een routebord moeten staan.

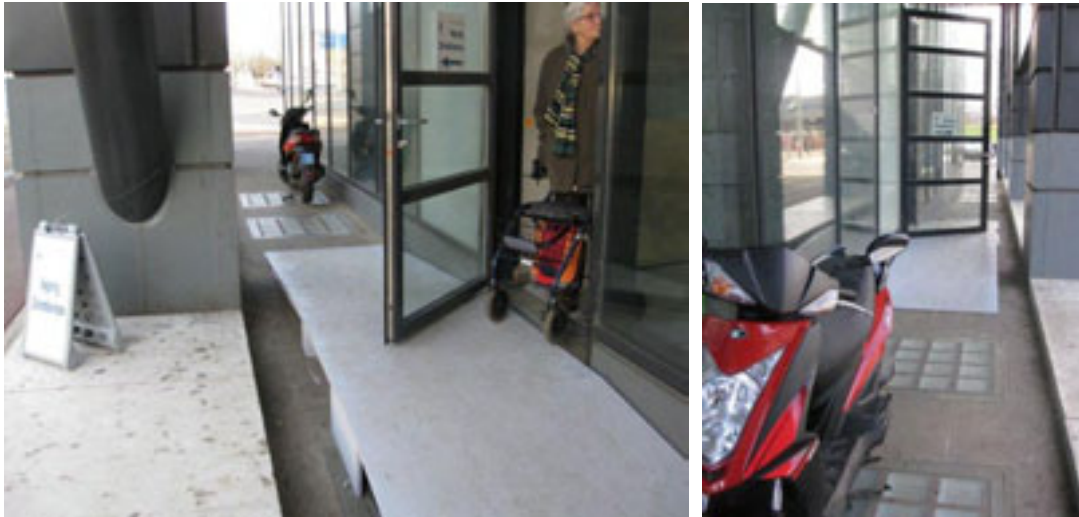
Helling sluit onvoldoende aan.

Stembureau 5 en 6: Prinses Ireneschool (2 stembureaus)

Geen foto's; wat ons betreft een voorbeeldlocatie!

Stembureau 7: Strijkijzer

Stembureau 514 is lastig bereikbaar voor iemand met een scootmobiel, rollator of rolstoel. Komende vanaf het station is de bestrating slecht, er liggen tramrails en er is geen goede oversteek.

Om het stembureau vanaf het Rijswijkseplein binnen te gaan moet je de openstaande deur bovenaan de hellingbaan eerst dicht doen. Dit is bepaald niet handig voor mensen met een rollator, rolstoel of scootmobiel. Het zou beter zijn als de hele ruimte tussen het gebouw en de borstwering zou zijn opgevuld. Wanneer dit niet het geval is, dient een afrijdbeveiliging te worden aangebracht. De doorgang wordt bovendien versmald door een gestalde scooter. Dit 'straatje' is overigens de enige mogelijkheid voor voetgangers om langs het gebouw te lopen. Aan de andere kant van de borstwering is het fietspad en daarnaast liggen de tramrails.

Dit bord was de enige aanduiding van het stembureau.
De pijlen op het bordje op de deur wezen de verkeerde kant op.

Stembureau 8: Buurthuis Deedrie

Slechte verlaagde band.

Stembureau 9: Evangelische Broedergemeente

Krap: door trap is vrije doorgang slechts 60 cm en bovendien moet je op de helling binnen draaien om in de gang te komen.

Stembureau 10: OBS De Klimop I

De inrichting van bureau I is krap. Een scootmobiel kan er niet draaien om terug te rijden, maar moet achteruit naar buiten. Omdat op hetzelfde adres nog een ander stembureau is, adviseren wij een bord op te hangen waarop mensen in een scootmobiel aangeraden wordt het andere stembureau te gebruiken.

Stembureau 11: OBS De Klimop II

Helling is lang, afrijdbeveiliging ontbreekt.

Te hoge opstap (6 cm).

De helling wipt omhoog als je omhoog loopt.
Het onderste stuk van de helling ligt op verkeerde plaats.

Stembureau 12: Kunstpost /College St. Paul VSO

Oprit prima, maar onbruikbaar door een geparkeerde auto.

Stoeptegels erg ongelijk.

Helling ligt vast, spleet aan een kant van 3 cm.

Stembureau 13: De Vuurvlinder BBS

Helling naar buiten ontbreekt; drempel 4,5 cm hoog.

Gladde plank, smaller dan drempel.
Noppenmat te stroef.

Inrichting erg smal en klein: snel druk.

Stembureau 14: De Spoorzoeker OBS

Opbreking gevaarlijk,
losliggende tegels.

Ongelijke stoeptegels.

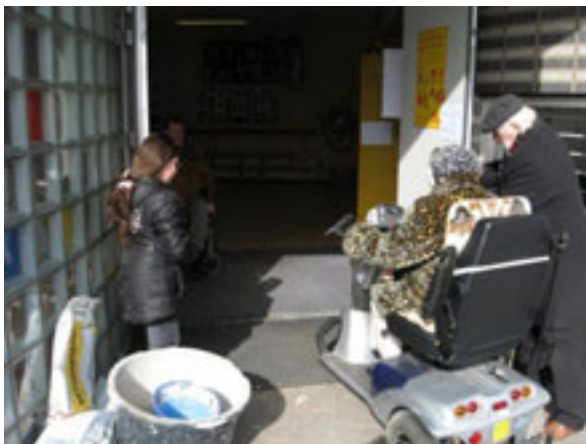

Te steile en losliggende hellingen (4 treden van 12 cm. hoog, 110 cm. lang)

Op de trap op het schoolplein ligt op elke trede een losliggende helling; een horizontaal vlak in de helling ontbreekt, ook is er geen afrijdbeveiliging. Dit is zeer gevaarlijk! Je zou hier één helling over de volle lengte van moeten maken. Een alternatieve route via de school is niet mogelijk.

De helling zweeft en is te steil. (h: 12 cm, l: 40 cm) De aansluiting van de helling is slecht, er is een gleuf van 5 cm.

Bij de alternatieve route is een drempel van binnen naar buiten van 6 cm hoog. 's Avonds is er onvoldoende verlichting op het schoolplein.

Stembureau 15 en 16: OBS Het Age I & II

Gat in toegang naar pleintje en naar de deur; veel scheefliggende tegels.

2e helling te steil (10 cm hoog, 35 cm lang) en hellingen niet in 1 lijn.
Bord stembureau ontbreekt, route onduidelijk, je moet naar de ingang zoeken.

Doorgang van kleedruimte naar sportzaal / stembureau is te smal. De doorgang wordt versmald door een bankje dat aan muur vastzit.
De scootmobiel kon er niet door, deze moest onder begeleiding een alternatieve route door de school nemen.
Deze school wordt na de vakantie afgebroken.

Stembureau 17: De Octaaf

Uitsteeksel om hek in te laten verzinken, gevaarlijk voor slechtzienden!
Bord stembureau is klein en slecht zichtbaar van één kant.

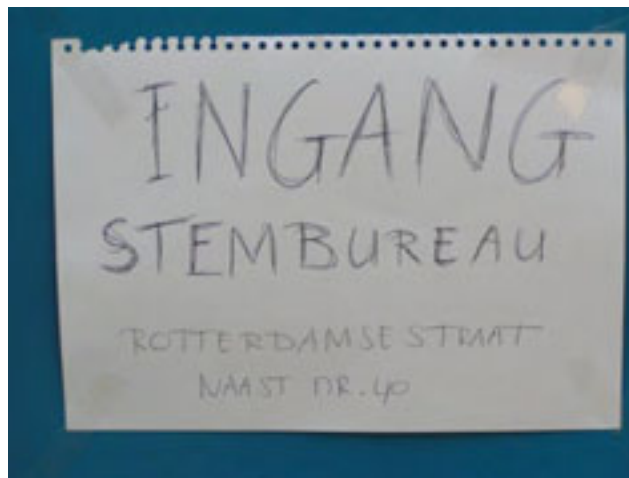

Helling te steil en te smal (=84 cm); er is geen leuning. Mensen met rollator krijgen te veel snelheid, gevaarlijk! De deurbreedte te smal (80 cm).

Stembureau 18: Tabitha

Geen foto's; goed toegankelijk

Stembureau 19 en 20: OBS het Volle Leven I & II

Bord ontbreekt bij de 2^e Messtraat 31.

Aan de deur van de 2^e Messtraat 31 hangt - niet opvallend - een vel papier dat vermeldt dat het stembureau bereikbaar is op de Rotterdamsestraat. Maar verdere routeaanduiding naar dit adres ontbreekt.

Hoge drempel (3 cm) bij ingang gebouw en stemlokaal.

Vloerbedekking hier en daar los.

Stembureau 21 en 22: Ouder en Kind Centrum Harstenhoekstraat I & II

In de Harstenhoekstraat mag niet geparkeerd worden. Achter het stembureau is parkeerruimte bereikbaar op ± 10 m naast ingang van de bureaus. Nergens staat vermeld dat daar een (besloten) parkeerruimte beschikbaar is.

Hoge drempel (5 cm) bij ingang gebouw.

Breedte deur: 83 cm door rommel.

De vrije doorgangsrouten naar het stemlokaal is door de openstaande deur en de kast met materialen 83 cm. Dit geldt ook voor de entreegang. Door de kast met materialen en door de openstaande deur is de draairuimte te beperkt.

Vloerbedekking hier en daar los.

3.3 Belangrijkste problemen per onderdeel

Er waren vier locaties geheel zonder problemen in de toegankelijkheid. In twee stembureaus lukte het niet om met een scootmobiel of rolstoel naar binnen te komen.

De volgende punten vormen de grootste problemen voor de toegankelijkheid:

De bereikbaarheid van het gebouw

Bij vier stembureaus was er geen verlaagde trottoirband.

Bij negen stembureaus was de toegangsroute niet vlak. De belangrijkste problemen:

- ongelijke stoep/bestrating (4x)
- opbreking (1x), obstakels (2x)

Ongelijke stoeptegels als gevolg van wortelgroei van bomen, is een lastig probleem voor de toegankelijkheid. Het is moeilijk een tijdelijke aanpassing voor dit probleem te organiseren. Alleen het overnieuw leggen van het plaveisel kan het probleem verhelpen. Ons (herhaald) advies is om gebouwen met oneffen plaveisel te schrappen van de lijst met stemlocaties.

Bij zes stembureaus was de routeaanduiding niet duidelijk. Er ontbraken borden, ze waren te klein, hingen verkeerd of bevatten te weinig informatie. Het is belangrijk dat het stemlokaal logisch te vinden is. Dat betekent dat bij elke richtingsverandering in de route een bord dient te staan.

Vaak was het bord van het stembureau te klein of te onopvallend in relatie tot de afstand waarop het gelezen moest worden. Om zichtbaar te zijn moet de letterhoogte groot genoeg zijn, nl. 1/100 van de afstand waarop je het wilt kunnen zien. Kiezers moeten van 50 meter afstand kunnen zien dat er een stembureau is. Wij adviseren dit aan te geven met een pictogram in plaats van tekst. De pictogram moet dus minimaal 50 cm hoog zijn. Wij adviseren tevens om het bord met pictogram op een paal te plaatsen, zodat het boven geparkeerde auto's uitkomt. De hoogte die daarvoor wordt gehanteerd is 2,30 m boven de straat.

Voor kortere afstanden zijn bordjes met tekst wel goed bruikbaar.

De toegankelijkheid van het gebouw

Hoewel de situatie verbeterd is sinds de vorige verkiezingen, blijven de hellingen een aandachtspunt. Bij acht stembureaus was er een probleem met de helling. Deze was te steil, te lang, te smal, de afrijdbeveiliging ontbrak of er ontbraken horizontale vlakken.

Verdere problemen:

- aansluiting helling (4x)
- materiaal hellingvlak (2x)
- spleet tussen helling en drempel/traprede (5x)
- lange helling met losse elementen zonder horizontale stukken (1x)
- drempel te hoog(4x)
- breedte deur te smal (4x)

Een te smalle doorgang, te hoge drempels, niet goed aansluitende en te steile hellingen vormen het grootste probleem voor mensen met een rolstoel, rollator of scootmobiel. Soms was wel een helling van buiten naar binnen geplaatst, maar niet van binnen naar buiten. Daarnaast lagen bij twee stembureaus rubber noppenmatten voor de deur, de rolweerstand van deze matten is te hoog om goed overheen te rijden.

Gebouwen met een toegangsdeur van minder dan 85 cm. dienen te worden geschrapt als stemlocatie.

Acht van de hellingen die bij de steekproef getest zijn, voldeden niet aan alle eisen van toegankelijkheid. De aanpassingen die worden gedaan om de hellingen voor één dag toegankelijk te maken zijn niet goed genoeg. De hellingplaat past niet goed of is krom. Het tape laat los als het nat wordt. Deze provisorische oplossingen zijn onveilig en kunnen ernstige consequenties hebben. Wij achten schadeclaims als gevolg van ondeugdelijke aanpassingen in de toekomst niet uitgesloten.

Daarom herhaalt Voorall het advies: óf een aanpassing op maat laten maken, óf zoeken naar een andere locatie.

De doorgankelijkheid van de stemruimte en de bruikbaarheid van de stemvoorzieningen

- geen stoelen(5x)
- vloerbedekking hier en daar los (2x)
- te weinig manoeuvreerruimte (2x)

Standaard dienen in elk stemlokaal enige stoelen met en zonder armleniging te staan waar mensen met een energiebeperking zonder hierom te moeten vragen gebruik van kunnen maken.

De vloerbedekking moet vlak en stroef zijn, en aaneengesloten over de hele lengte. Speciaal aangebrachte vloerplaten moeten aan alle kanten met tape vastgemaakt zijn.

Bij twee stembureaus was te weinig manoeuvreerruimte.

De bejegening door de stembureau medewerkers

Voorall is positief over de bejegening. Bij alle stemlocaties waren de medewerkers respectvol, attent en hulpvaardig.

3.4 Toegankelijkheid stembureaus voor mensen met een visuele beperking

Voorall heeft met de afdeling Haaglanden van de Nederlandse Vereniging voor Blinden en Slechtzienden (NVBS) de Haagse gemeenteraadsverkiezingen en de informatievoorziening daaromtrent geëvalueerd. De uitspraken zijn gebaseerd op de ervaringen van drie bestuursleden van de vereniging. Twee van hen zijn slechtziend, de andere is volledig blind.

De ervaringen bij het stemmen:

- "Ik ben slechtziend en zag de aanduiding buiten bij het stembureau niet goed, die stond niet haaks op de zichtlijn. Ik struikelde bij binnenkomst bijna over het opstaande randje in de grond van het hek."
- "De kandidatenlijst aan de muur was slecht verlicht en het lettertype was slechts 2 punten groter dan normaal. Wel was het op wit papier i.p.v. grijs. Maar om leesbaar te zijn moet het 18 punts zijn."
- "Er moet een loep liggen, maar de loep die er ligt is groot en vergroot maar 2x. Dat biedt soelaas aan iemand die zijn bril vergeten is, maar geeft geen oplossing voor de meeste slechtzienden. Ik heb uiteindelijk gestemd met mijn eigen loep, maar de verlichting in het stemhokje was ontoereikend. Ik ben er niet 100% zeker van dat ik op de goede persoon heb gestemd. Je kunt niet door de rand van de loep kijken. Als je een vergrootglas hebt verschuift het beeld ook een beetje."
- "Als blinde had ik een prima ervaring met stemmen, er waren attente en behulpzame stembureaumedewerkers."
- "Een mal, zoals in sommige gemeenten gebruikt wordt, zou ik niet gebruiken. De kans is te groot dat je stem ongeldig wordt verklaard, doordat het vakje niet goed is ingekleurd. Ik hoop dat de stemcomputers terugkomen."

Aanpassingen voor mensen met een visuele beperking

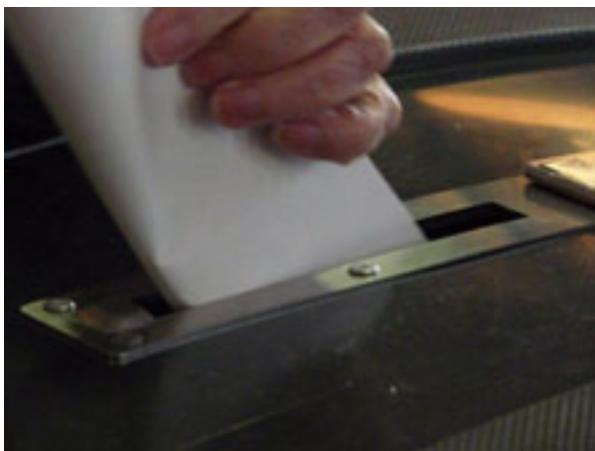
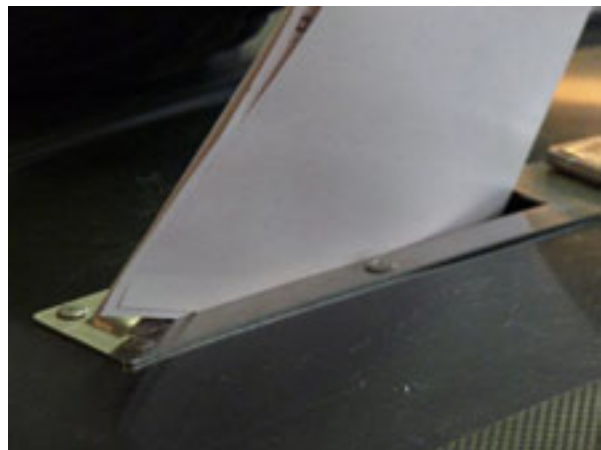
Hoewel het hier om een steekproef van beperkte omvang gaat, lijkt het er op dat er bij het toegankelijk maken van de locaties vooral gedacht wordt aan mobiele toegankelijkheid. Voor de groep mensen met een visuele beperking zijn andere aanpassingen nodig, te weten:

- Een toegankelijk stembureau zonder obstakels
- Een kandidatenlijst in grootletter op een tafel met daarboven goede verlichting. De lijst moet liggen om deze met een loep te kunnen lezen.
- Beschikbaarheid van een loep.
- Beschikbaarheid van afspeelapparatuur voor cd.
- Goede verlichting in het stemlokaal en in het stemhokje .

4 ADVIES VOORALL m.b.t. TOEGANKELIJKHEID STEMBUREAUS

- Zorg er voor dat mensen met een beperking binnen een straal van 500 meter van hun huis hun stem kunnen uitbrengen in een 100% toegankelijke stemlocatie.
- Voorall herhaalt het advies om zoveel mogelijk reeds toegankelijke locaties als stembureau aan te wijzen, bijvoorbeeld verzorgingshuizen, verpleeghuizen, wooncomplexen voor ouderen.
- Zorg dat de 100% toegankelijke locaties gelabeld zijn en communiceer dit duidelijk naar de Haagse burgers.
- De zichtbaarheid van de stembureaus is voor verbetering vatbaar. Wij adviseren dit aan te geven met een pictogram. Pictogrammen zijn beter herkenbaar dan tekst. Grote pictogrammen van minimaal 50 cm hoog zijn van 50 m afstand te zien. Voorall is bereid mee te denken in de vormgeving hiervan. Wij adviseren tevens om het bord met pictogram op een paal te plaatsen van 2,30 m boven de straat, zodat het boven geparkeerde auto's uitkomt.
- De bewegwijzering van de stembureaus is voor verbetering vatbaar. De routeaanduiding moet logisch zijn en bij elke richtingverandering in de route dient een bord te staan.
- Provisorische aanpassingen aan hellingen en drempels zijn vaak onvoldoende veilig. Planken moeten goed vastliggen, het is belangrijk dat losse delen aan elkaar vastgezet worden, bijvoorbeeld met schroeven. Onder en bovenaan de helling moet een horizontaal vlak zijn van tenminste 140 x 140 cm om er op en af te kunnen.
- Wanneer een helling een hoogteverschil van 10 cm. of meer overbrugt, dient aan beide zijden van de helling een afrijdbeveiliging van minimaal 5 cm. te worden aangebracht.
Een helling moet voldoen aan de volgende verhoudingen:
tot 50 mm hoogteverschil = 1:6 (hoogte: lengte)
tot 100 mm hoogteverschil = 1:10
tot 250 mm hoogteverschil = 1:12
tot 500 mm hoogteverschil = 1:16
Voorall adviseert een helling op maat te maken of de locatie van de lijst te schrappen.
- Obstakels in de toegangsroute vormen niet alleen een probleem voor mensen met een scootmobiel, rolstoel of rollator, maar kunnen ook gevaarlijk zijn voor blinden en slechtzienden. Hobbels tot 2 cm hoog zijn aanvaardbaar. Daarboven vormen zij een probleem.
- De route, ook binnen het stembureau, dient vlak, aaneengesloten en stroef te zijn. Kokosmatten, rubberen (noppen)matten en losliggende vloerbedekking vormen een belemmering voor de toegankelijkheid.

- Standaard dienen in elk stemlokaal enkele stoelen met en zonder armleuning te staan waar mensen met een energiebeperking, zonder hierom te moeten vragen, even kunnen uitrusten.
- De doorgang dient in elk geval 85 cm te zijn. Ook kasten, stoelen, banken en geparkeerde brommers kunnen de toegang versmallen.
- De maten van de gleuf in de stembus corresponderen niet met de afmeting van een standaard opgevouwen stembiljet. Het stembiljet moet 1x extra gevouwen worden om hem in de stembus te kunnen doen. Vooral adviseert om de maatvoering van stembusgleuf en –biljet op elkaar af te stemmen.

- Een kandidatenlijst in grootletter (op wit papier, minimaal corps 18) op een tafel met daarboven goede verlichting. De lijst moet liggen om deze met een loep te kunnen lezen.
- Beschikbaarheid van een loep.
- Beschikbaarheid van afspeelapparatuur voor cd.
- Goede verlichting in het stembureau en in het stemhokje. Volgens NEN 1890 gelden de volgende normen:

Voor oriëntatie van de route van buiten naar de 'stembureautafel' en naar het stemhokje om in te vullen dient het licht minimaal 50 lux te zijn.

Voor communicatie bij de stemtafel is minimaal 100 lux nodig.
Voor het invullen van het stembiljet op het werkvlak van het stemhokje is minimaal 400 lux vereist.

- Alle aanpassingen dienen te gebeuren volgens de interne richtlijnen.

II Toegankelijkheid van informatie voor Hagenaars met een visuele beperking

5 INFORMATIEVOORZIENING ROND DE GEMEENTERAADS-VERKIEZINGEN VOOR MENSEN MET EEN VISUELE BEPERKING

Bij het inventariseren van de stemervaringen van mensen met een visuele beperking, bleek al snel dat de toegankelijkheid van informatie rond de verkiezingen voor deze groep van cruciaal belang is.

Voor blinde en slechtziende Hagenaars was het enorm moeilijk om zich te informeren over de verkiezingen. Uit reacties die zij kregen van ambtenaren van het Gemeentelijk Contactcentrum en Bureau Verkiezingen bleek veel onwetendheid over de mogelijkheden van de doelgroep en de toegankelijkheid van de diverse communicatie-uitingen. Daarnaast bleek dat er vanuit de gemeente helemaal geen actie is ondernomen om deze groep te informeren.

5.1 Informatie vanuit de gemeente Den Haag

Op de vraag wat de gemeente Den Haag heeft gedaan om mensen met een visuele beperking te informeren over de gemeenteraadsverkiezingen, was het antwoord kort en eensluidend: "Niets."

5.2 Ervaringen met het zelf achterhalen van de informatie

- "Ik heb gebeld met het Gemeentelijk Contactcentrum en Bureau Verkiezingen voor kandidatenlijsten in braille of grootletter, maar deze waren niet beschikbaar. Er werd geadviseerd de site www.wiekiesjij.nl te bezoeken, maar ik werk, evenals veel blinden, niet met een computer. Ik diende hierover een klacht in. In de brief die ik hierop ontving, werd weer verwezen naar een internetadres en naar nieuwe ontwikkelingen op dit terrein elders."
- "Ik werd ook verwezen naar de site www.wiekiesjij.nl, maar deze is niet toegankelijk. De ambtenaar zei dat het leesbaar zou moeten zijn, maar dat was het voor mij niet. Er was ook geen worddocument met de kandidatenlijst beschikbaar."
- "Ik heb geen kans gezien om de verkiezingsprogramma's te bekijken. Als alternatief voor de partijprogramma's heb ik de stemwijzer gebruikt, deze bleek, in tegenstelling tot het Kieskompas, wel toegankelijk."
- "Hoewel ik een ervaren internetgebruiker ben, kon ik niet vinden welke partijen allemaal meededen. Om aan de partijprogramma's te komen, moest ik gewoon naar de sites van de partijen. Sommige sites waren wel toegankelijk, maar veel ook niet. Ik heb geen partijprogramma's gevonden. Sommige sites staan vol met grafische elementen, waardoor het voor mij ontoegankelijk is. Het kost avonden en avonden."
- "Het achterhalen van de informatie kostte veel tijd, energie en inzet."

- "Uiteindelijk heb ik me via kennissen laten informeren en via hen heb ik het nummer van de kiestelefoon gekregen. Dat was een oplossing in de trant van: beter iets dan niets. Nadelen: niet alle informatie staat erop (bv geslacht en woonplaats kandidaat ontbreken); je moet alles afluisteren als je niet weet welke lijst het is, dat duurt heel lang; je moet heel snel je keuze in het menu intypen anders zit je bij de verkeerde lijst; de stem is vrij onduidelijk. Met name het verschil tussen voor- en achternaam is vaak niet te verstaan. Namen die je kent, versta je goed als je gewend bent met deze spraak te lezen."
- "Op de radio hoorde ik van de site www.uheefthetvoorhetzeggen.nl, een landelijke site waarop ik de Haagse kandidatenlijst kon opvragen. Deze heb ik bewerkt tot een wordbestand. Via ons verenigingssecretariaat hebben we het binnen een uur naar de leden met een e-mailadres toegestuurd. Die konden het met hun persoonlijke computeraanpassing lezen (in grote letter, met brailleleesregel of met spraaksoftware). Met een brailleprinter kan het eventueel ook in braille worden uitgeprint."

5.3 Ervaringen bij eerdere verkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2003:

- Kandidatenlijsten in grootletter en in braille beschikbaar voor leden.

Bij Europese verkiezingen in 2004:

De NVBS Afdeling Haaglanden heeft voorafgaand contact gezocht met het voorlichtingsbureau van de Europese Gemeenschap en kieslijsten in toegankelijke leesvorm bepleit. Bij deze verkiezing was het volgende geregeld:

- Kandidatenlijsten voor leden beschikbaar in grootletter, in braille en op cd.
- Samenvatting van het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa in grootletter, braille en cd.
- Er was echter geen enkele brochure van de Europese Gemeenschap in een toegankelijke leesvorm verkrijgbaar.

De Tweede Kamerverkiezingen in 2006 waren een lichtend voorbeeld voor hoe de informatievoorziening zou kunnen. In 2006 heeft de gemeente veel gedaan om visueel gehandicapten te informeren. De NVBS heeft in een vroeg stadium contact gezocht met de wethouder en de beleidsmedewerkster gehandicaptenbeleid om de productie van het om te zetten informatiemateriaal en de verzending te regelen. Achteraf is geëvalueerd met de beleidmedewerkster gehandicaptenbeleid. Door de NVBS is duidelijk gemaakt hoe het in het vervolg zou moeten en wat de mogelijkheden zijn. Helaas is het daarna steeds slechter geworden.

Bij Tweede Kamerverkiezingen in 2006 was het volgende geregeld:

- Partijprogramma's beschikbaar en informatie over stemmachines op cd.

- Kandidatenlijsten beschikbaar op cd, in braille en grootletter (voor leden die dat via NVBS vroegtijdig hadden aangevraagd).
- Een speciale gemeentelijke folder in kleurendruk "Bent U slechtziend? Kent U iemand die slechtziend of blind is?" met info over stemcomputers.
- Twee stemcomputers met toegevoegde spraak/navigatie mogelijkheid: in het stadhuis en in Loosduinen.
- De informatie op cd of in grootletter werd verstuurd in samenwerking met NVBS Haaglanden naar alle aangesloten leden die aangaven dat ze de informatie wilden.

Bij Provinciale Statenverkiezingen in maart 2007:

De NVBS Afdeling Haaglanden heeft, toen bij de burgers een provinciale verkiezingskrant in de bus viel, contact opgenomen met het Bureau Voorlichting van de provincie. De NVBS vroeg naar de beschikbaarheid van een kandidatenlijst in een toegankelijke leesvorm voor blinden en slechtzienden. Het antwoord was dat het bureau voor deze doelgroep niets deed.

Bij deze provinciale verkiezingen was in Den Haag het volgende geregeld:

- Een kandidatenlijst in braille in het gemeentelijk contactcentrum.
- Twee of drie cd's waren beschikbaar op de stadsdeelkantoren en het gemeentelijk contractcentrum. De NVBS noch de doelgroep was hierover geïnformeerd. Ook was er geen apparaat aanwezig om de cd af te spelen. De kosten waren dus voor niets gemaakt.

Bij Europese verkiezingen in juni 2009:

- In Den Haag was voor zover wij weten niets geregeld.

Andere jaren algemeen:

- Op verzoek stuurde andere jaren een ambtenaar een worddocument met de lijst. Dat was dit jaar niet beschikbaar.
- In het verleden werd een X aantal (bv 200) exemplaren aangemaakt, zonder dat bekend was voor wie dat was. Het zou economischer op aanvraag kunnen.

6 ADVIES VOORALL m.b.t. INFORMATIEVOORZIENING BIJ VERKIEZINGEN VOOR HAGENAARS MET EEN VISUELE BEPERKING

Voorall vindt dat de informatievoorziening rond de verkiezingen standaard goed geregeld moet zijn. Daarbij moet ook rekening gehouden worden met het feit dat een bepaalde groep mensen de informatie op een andere manier moet ontvangen. Dit is mogelijk door vanaf begin met de belangenvereniging te communiceren en samen te werken. De NVBS kan bij haar 240 leden inventariseren hoe zij de informatie willen ontvangen: via gesproken woord, braille, grootletterschrift, of digitaal in word. Van tevoren kan de gemeente afspraken maken met het productiebedrijf, om tijdverlies te voorkomen. De vereniging kan ook de grootletter etiketten voor de mailing verzorgen.

6.1 Informatievoorziening

- Kandidatenlijst beschikbaar in diverse leesvormen: braille, cd, grootletter, digitaal in Word (geen pdf!).
- Alle informatie vermelden die op de papieren versie staat, dus ook geslacht, nummer en woonplaats van de kandidaten en de lijst met Haagse stembureaus.
- Timing: als de kandidatenlijsten bij andere burgers binnenkomen, moeten ze ook bij deze groep binnenkomen.
- Voor mensen met een visuele beperking is het belangrijk om van te voren te weten welke partij welke lijst is en welk nummer een kandidaat heeft. Anders moeten zij ter plekke het hele document doornemen tot ze de juiste partij en kandidaat gevonden hebben.
- Toegankelijke site zonder grafische barrières volgens het waarmerk drempelvrij.nl.

6.2 Communicatie vanuit de gemeente

- Minimaal 12 weken van tevoren contact opnemen met de belangenvereniging van visueel gehandicapten.
- Ruim van tevoren (een half jaar) communiceren waar de kandidatenlijsten en de partijprogramma's kunnen worden aangevraagd.
- Het is mogelijk een mededeling te plaatsen in de mailing die de NVBS twee maal per jaar aan haar leden stuurt in vijf leesvormen.
- Gebruik maken van de "blindenpers":
  - Het Afdelingsblad van de NVBS Afdeling Haaglanden
  - De landelijke NVBS uitgaven
  - De landelijke website van de NVBS
  - De uitgaven en website van Viziris
  - De uitgaven van Bartiméus en Koninklijke Visio
  - De uitgaven en nieuwsflitsen van Voorall
  - De uitgaven van de Christelijke Blindenbibliotheek in Ermelo

- De uitgaven van Dedicon in Grave
  - Via de internetfora van de doelgroep
  - Via e-mail van de gemeente
  - Door plaatsing op een toegankelijke drempelvrije gemeentelijke site.
- Van tevoren via de belangenvereniging laten inventariseren hoeveel exemplaren van de verschillende leesvormen gewenst zijn, om geen onnodige kosten te maken.

6.3 Toegankelijkheid van de verkiezingsprogramma's

- De mogelijkheid om de programma's aan te vragen in gewenste leesvorm.
- De politieke partijen moeten zorgen dat hun sites het waarmerk 'drempelvrij' hebben.
- Voorall adviseert de gemeente om als service de programma's op een rij te zetten: in html, word of via een link. Geen pdf-bestanden!
- Verkiezingskrant van de gemeente moet standaard ook leesbaar zijn voor mensen met een visuele beperking.
- De gemeente moet in samenwerking met belangenorganisaties voor mensen met een visuele beperking een protocol ontwikkelen voor de informatievoorziening aan deze groep.
- De gemeente moet het initiatief nemen om de juiste informatie van de provincie en het rijk te krijgen en deze in de gewenste leesvorm doorgeven als er naar gevraagd wordt.

7 TENSLOTTE

Voorall verwacht er met dit advies aan bij te dragen dat tijdens toekomstige verkiezingen alle Haagse kiezers met een beperking probleemloos hun stem kunnen uitbrengen.

Voorall is blij dat de gemeente zich voor de toegankelijkheid inspannt. De bejegening, een nieuw punt in de steekproef, bleek bij alle stembureaumedewerkers prima: de medewerkers waren attent en hulpvaardig. Wij concluderen echter dat er nog veel moet gebeuren om de stembureaus op alle punten toegankelijk te maken.

Het was de eerste keer dat Voorall de toegankelijkheid van de verkiezingen onderzocht voor mensen met een visuele beperking. Voor deze groep is de toegankelijkheid van informatie een cruciaal punt. Voorall vindt het onacceptabel dat deze groep burgers geen toegang heeft tot informatie over de verkiezingen en de partijprogramma's.

In het verleden is gebleken dat de informatievoorziening in samenwerking met de NVBS goed verliep. Wij zien graag dat de gemeente in samenwerking met de belangenvereniging een standaard werkwijze ontwikkelt voor de informatievoorziening. Voorall gaat er van uit dat bij de volgende verkiezingen de groep visueel gehandicapten niet meer zal worden buitengesloten van informatie. Wij verwijzen u hierbij ook naar ons advies 'Toegankelijkheid van Informatie' van december 2008. Deze is te vinden op www.voorall.nl onder Publicaties / Adviezen.

Voorall is graag bereid mee te denken en zal de ontwikkelingen actief volgen.